

1971-72, I-IV; J. N. Hollister, *The Shi'a of India*, London 1953, s. 24-194; M. Cevâd Mağniyye, *Ma'a's-Şi'atî'l-İmâmiyye* (eş-Şi'a fi'l-mizân içinde), Beyrut 1956, s. 427-447; Seyyid Muhammed Ali, *Hulefâ'ü'r-Resûl el-İsnâaşer*, Kerbelâ 1382/1962, tür.yer.; Ali M. Ali Duhayyil, *el-İmâm el-Mehdî*, Necef 1385/1966, tür.yer.; Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, *Neş'etü's-Şi'atî'l-İmâmiyye*, Bağdad 1968, tür.yer.; Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of Ulama in the Qajar Period*, Berkeley 1969, tür.yer.; Hüseyin Mirca'ferî, *Safevîler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti* (doktora tezi, 1972), İÜ Merkez Ktp., nr. 9030; M. M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids*, Wiesbaden 1972, tür.yer.; M. Husayn Tabâtâbâi, *The Shi'ite Islam* (trc. Seyyed Hossein Nasr), New York 1975, s. 211-215; A. Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden 1977; S. H. M. Jafri, *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, London 1979; Âyetullah Humeynî, *İslâm Fıkhrında Devlet* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1979, s. 51-66; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, New York 1981, s. 264-287; J. M. Hussain, *The Occultation of the Twelfth Imam*, Cambridge 1982, s. 79-126; Mahmûd Şâkir, *Sükkânü'l-'âlemi'l-İslâmî*, Beyrut 1403/1983, s. 25; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmiyye Şiâsi*, İstanbul 1984, tür.yer.; M. Momen, *An Introduction to Shi'a Islam*, London 1985, s. 109, 161-184, 282; W. Madelung, "Authority in Twelver Shiism in the Absence of the Imam", *Religious School and Sects in Medieval Islam*, London 1985, s. 163-173; S. A. A. Rizvi, *A Socio-Intellectual History of the Isnâ 'Ashari Shi'is in India*, Canberra 1986, I-II; a.mlf. - N. Q. King, "Some East African Ithna-asheri Jamaats (1840-1967)", *Journal of Religion in Africa*, V, Leiden 1973, s. 12-22; Mustafa Öz, *İmamiyye Şiâsında Onikinci İmâm ve Mehdi İnancı*, İstanbul 1995, s. 43-67, 72-77; E. Kohlberg, "From Imamiyye to Ithnâ-'ashariyya", *BSOAS*, XXXIX (1976), s. 521-534; Cl. Huart, "İsnâ Aşeriyye", *IA*, V/2, s. 1124-1125; S. H. Nasr, "Ithnâ 'Ashariyya", *EP* (ing.), IV, 277-279; Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *DİA*, IV, 317; Abdulaiz Sachedina, "İtnâ 'Ashariyah", *The Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, III, 346-349.

ETHEM RUHİ FİĞLALI

□ KELÂM. Siyasî anlamda Ali yanlısı olan zümreler ilk zamanlarda, bizzat Hz. Ali tarafından reddedilen aşırı fikirlere sahip bir kesim hariç dinî inanç ve düşüncelerinde farklı anlayışlar taşıymıyordu. Ancak Emevîler'in ve ardından Abbâsîler'in Ehl-i beyt aleyhine yürüttüğü politikalarla giderek gruplaşmalar başlamış, hilâfetin Hz. Ali ve evlâdına ait olduğu fikri etrafında birçok grup zuhur etmiş, başta yönetimle ilgili hususlar olmak üzere çeşitli düşünceler geliştirilmiş ve bunların dinî prensiplerle ilişkilendirilmesine çalışılmıştır. Muahhar İsnâaşerî müellifleri tarafından fırkanın ilk dönem kelâmcıları olarak takdim edilen II. (VIII.) yüzyılda Zürrâ b. A'yen, Hişâm b. Hakem,

İsâ b. Ravza, Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî; III. (IX.) yüzyılda Fazl b. Şâzân, Dâvûd b. Esed b. A'fer, İsmâil b. Muhammed el-Mahzûmî gibi âlimler yetişmiş (Ca'fer es-Sübânî, *Buḥûs fi'l-milel ve'n-nihâl*, VI, 575-586), bunlar, ulûhiyyet meseleleriyle birlikte kader ve imâmet gibi konularda eserler kaleme almışlardır. Ancak bu âlimler itikadî problemlerle ilgili meselelerde fikir birliği içinde olamamış, belirli bir inanç sistemi oluşturamamış ve bir kelâm yöntemi belirleyememiştir. Dönemin mezhepler tarihi kaynaklarında Râfiziyye adıyla da anılan fırka Eş'arî'nin belirttiğine göre ilk yıllarda meselâ Allah'ın cismi olup olmadığına altı, ilâhî sıfatlarda dokuz, Allah'a bedâ isnadında üç, Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığına iki, kulların fiilleri konusunda üç, Allah'ın iradesinde dört, istitâat meselesinde yine dört gruba ayrılmıştır (*Maḳâlât*, s. 31-44). Mu'tezile âlimi Hayyât, gruplardan bahsetmeksizin hâkim anlayışı ifade etmek üzere Mu'tezile ile temas olan pek az sayıdaki âlim hariç Râfizîler'in antropomorfik bir tanrı telakkisine sahip olduklarını, Allah'a sûret, hareket, sükûn, yaklaşma, uzaklaşma ve hacim nisbet ettiklerini kaydetmiştir. Ona göre bu grup kader meselesinde cebrî bir anlayışa sahip olmuş, Kur'an'da ziyade ve noksanlık bulunduğunu ileri sürmüş, siyasî hususlarla ilgili olarak da Resûl-i Ekrem'in açıkça Hz. Ali'yi halife tayin ettiğini, ashâbın büyük çoğunluğunun Hz. Peygamber'in bu sözünü iddia etmiştir (*el-İhtisâr*, s. 14). Hayyât ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî gibi müelliflerin ilk dönem İmâmiyye âlimleriyle ilgili verdikleri bilgilerde, hilâfetin Ali ve çocuklarına ait olması gerektiği ortak düşüncesi dışında gerek ana hatlarıyla imâmet nazariyesi gerekse itikadî konularda bir açıklık olmadığı görülmektedir.

İsnâaşeriyye, III. (IX.) yüzyılın son çeyreğinden başlayarak IV. (X.) yüzyılda kendisini diğer gruplardan ayıran on iki imam anlayışını ve sonuncusunun mehdî olup gaybete çekildiğini ortaya koymak üzere çeşitli deliller geliştirmiştir. IV. (X.) yüzyılın önde gelen kelâm âlimleri Muhammed b. Bisr el-Hamdûnî, Muhammed b. Kâsim el-Bağdâdî, Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Ebû Sehl İsmâil b. Ali en-Nevbahtî gibi müellifler hem inanca hem de siyasî konulara yönelik çalışmalar yapmışlardır (Ca'fer es-Sübânî, *Buḥûs fi'l-milel ve'n-nihâl*, VI, 586-597). Şüphesiz bunların arasında Nevbahtî ailesinin özel bir yeri vardır. Mu'tezile kelâmcılarıyla mûna-

sebet halinde bulunan ve onların rasyonal metotlarından yararlanan Ebû Sehl ile yeğeni Hasan b. Mûsâ imâmeti nübüvvet bahsi içinde ele almış, öte yandan gaybet doktrinini muayyen bir sisteme oturtmaya gayret etmiştir. Ayrıca bu yüzyılda, eskiden beri toplanmaya çalışılan imamların sözleri Küleynî tarafından yeniden derlenmiş ve büyük bir koleksiyon oluşturulmuştur. *el-Kâfî* adındaki bu koleksiyonun ilk kitabı olan *el-Uşûl mine'l-Kâfî* inanç konularına ait rivayetlere tahsis edilmiş olup burada dinin usulü tevhid ve hüccet şeklinde ikiye ayrılmış, tevhidle ilgili olarak Allah'ın varlığı, O'nun ancak Kur'an'da kendisine nisbet ettiği isimlerle anılabileceği, O'nu görmenin imkânsızlığı, irade ve meşfeti'nin diğer fiilî sıfatlar gibi hâdis olduğu, O'na cisim ve sûret izâfe edilemeyeceği gibi rivayetler aktarılmış, ardından kader ve kazâ konularına geçilmiştir. Hüccet bölümünde ise peygamberliğin gerekliliği, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Allah'ın hüccetinin imamlar olduğu kaydedilmiş, onların dönemlerinin en faziletli kabul edildikleri, özel bilgiyle donatılmışlıkları gibi sıfatları ve on iki imamla ilgili naslar sıralanmıştır (I, 168-554). Ayrıca eserde imâmetin İslâm'ın esaslarından biri olduğu (II, 33) ve Kur'an-ı Kerim'de eksikler bulunduğu (I, 238-242) yolundaki rivayetler nakledilmiştir. Küleynî'nin eseri, çelişkili rivayetler içermesi ve Kur'an'ın korunmuşluğuna halel getiren yaklaşımlara yer vermesi gibi sebeplerle hem eleştirilmiş hem de yetersiz sayılmış ve aynı asrın son çeyreğinde vefat eden Şeyh Sadûk *Risâletü'l-İ'tikâdât* adlı eserini kaleme almak zorunda kalmıştır. Henüz aklî istidlâllere yer verilmeyen eserde belli başlı inanç konularıyla ilgili rivayetler farklılıklardan arındırılarak ve genellikle Mu'tezilî anlayış paralelinde aktarılmıştır. Kitapta nübüvvet konusu üzerinde durulurken peygamberlerin ve imamların mâsumiyetine temas edilmiş, Kur'an'da ziyade ve noksanlık bulunmadığı bilhassa belirtilmiştir.

İsnâaşeriyye inancı, Şeyh Sadûk'tan sonra öğrencisi Şeyh Müfid ve Şerif el-Murtazâ tarafından bir sisteme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Şerif el-Murtazâ'nın talebesi Ebû Ca'fer et-Tûsî, fırkanın en sistematik kelâm eserlerinden biri olan *el-İktisâd fî mâ yete'allaku bi'l-i'tikâd*'i kaleme almış, daha sonraki asırlarda Nasîrüddîn-i Tûsî, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, Kutbüddin er-Râzî gibi fırkanın önde gelen kelâmcıları yetişmiştir (*A'yânü's-*

Şî'a, I, 135-138). Safevîler'in İran'da iktidara gelmesiyle ilmî bakımdan yeniden gelişme gösteren İsnâaşeriyye kelâmı genellikle önceki eserlerin şerh ve hâşiyeleriyle devam etmiş, inkârcı akımların etkili olmaya başladığı dönemlerden itibaren bunları reddetmeye yönelik eserler yazılmış, İran devrimi öncesinde ve sonrasında Ali Şeriatî ve Murtazâ Mutahharî gibi fırkanın itikadî ve siyasî konulardaki görüşlerini modern söyleme uygun şekilde ifadelediren müellifler yetişmiştir.

İsnâaşeriyye kelâmı sistemli hale geldikten sonra usûlû'd-dîn tevhid, adl, nübüvvet, imâmet ve meâd olmak üzere beş, bazan adl ile tevhid ve imâmetle nübüvvet birleştirilerek üç esas halinde ele alınmıştır. İmâmetin müstakil bir iman esası olarak kabul edilmesinin müslümanların çoğunluğunu iman dairesinin dışında tutmak gibi bir sonuç doğurduğunu düşünen yakın dönem Şîî kelâmcıları usûlû'd-dîn ve usûlû'l-mezheb ayırımına giderek tevhid, nübüvvet ve meâdın usûlû'd-dîni, adl ile imâmetin usûlû'l-mezhebi teşkil ettiğini belirtmişlerdir.

1. **Tevhid.** Klasik eserlerde Mu'tezile'ye paralel olarak daha çok hudûs delilî, sonraları ise Ehl-i sünnet kelâmında kullanılan öteki delillerle Allah'ın varlığı ispat edilmiş, tevhidin "Allah'ın sıfatlarının zâtının aynı olduğu" anlamına geldiği belirtilmiştir. İlâhî sıfatlarla ilgili olarak değişik gruplandırmalar yapılmışsa da çoğunlukla sübûtî ve selbî ayırımına gidilmiştir. Buna göre Allah'ın sübûtî sıfatları kâdir-i muhtâr, âlîm, hay, mürîd ve kârih, müdrîk, kadîm ve bâkî, mütekellem, sâdık olmak üzere sekiz, selbî sıfatları ise birleşik olmama, cisim, araz ve cevher olmama, hâdislere mahal teşkil etmeme, görmeye konu teşkil etmeme, şerîk bulunmama, sıfatları zâtına mugayir olmama, hiçbir şeye ihtiyacı bulunmama olmak üzere yedi olarak gösterilmiştir (İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *el-Bâbü'l-hâdî 'aşer*, s. 9-25). Rû'yetullahın nefyî, sıfatların zâtın aynı olması ve fiilî sıfatların hâdis oluşu konularında Mu'tezile ile aynı görüşe sahip bulunan İsnâaşeriyye tasavvufun da etkilenecek tevhidî zâtî, sıfâtî, fiilî ve ibadetî gibi gruplara ayırmış, bilhassa imamlara karşı gösterdiği aşırı tâzim dolayısıyla Vehhâbîler'ce tevhid-i ibâdetle aykırı hareket ettiği gerekçesiyle müşriklikle suçlanmasının ardından tevhidin bu yönüyle ilgili yeni açıklamalar getirmiş ve imamlara saygının Allah'a ibadet etmeye yaklaştırmaya vesilesi olduğunu belirtmiştir (İbrâhim el-Mûsevî ez-Zencânî, III, 173).

Öte yandan günümüz âlimleri, dinle siyaset arasındaki ilişkinin tevhide yönelik olduğunu söyleyerek tevhid kategorileri arasına tevhid-i taknîn ve tevhid-i teşrî gibi bölümler eklemişlerdir (Ca'fer es-Sübânî, *et-Tevhîd ve ş-şirk*, s. 31-32).

2. **Adl.** Erken dönemlerde kazâ ve kader konularıyla ilgili olarak birbirine zıt görüşler ortaya koyan İmâmiyye, iradî fiillerin yaratıcısının Allah olduğu şeklindeki cebir anlayışının gelişmesi karşısında bunu, başta Hz. Hüseyin'in katilleri olmak üzere zalimleri aklama niteliği taşıyacağını düşünerek reddetmiş ve giderek Mu'tezile'nin adl prensibini benimsemiştir. Adli Mu'tezile gibi "Allah'ın hasen olanı yapması, kabih olanı terketmesi" biçiminde tanımlayan İsnâaşeriyye kelâmcıları (meselâ bk. Ebû Ca'fer et-Tûsî, s. 84) bu inançla ilgili olarak hüsün ve kubhun aklılığı, iradî fiillerin kullar tarafından yaratıldığı, hidayet ve sapıklığın kulların iradeleri dahilinde bulunduğu gibi konularda genellikle belirtilen mezhebin çizgisini devam ettirmişlerdir.

3. **Nübüvvet.** İsnâaşeriyye kelâmcılarına göre peygamber göndermek, lutfu açısından Allah'a vâciptir. İlik Âdem, sonuncusu Hz. Muhammed olmak üzere 124.000 peygamber gönderilmiştir. Peygamberlerin nübüvveti onlara verilen mucizelerle gerçekleşir. Peygamberler mutlak mâsum olup hayatlarının her döneminde kusur ve hatalardan uzaktırlar. Ayrıca onlar zamanlarının en erdemli ve en bilgili fertleridir. Hz. Muhammed'in en büyük mucizesi Kur'an-ı Kerîm'dir. Vaktiyle Kur'an'ın sıhhati konusunda farklı anlayışlara sahip olan fırkada (ilgili kaynaklar ve rivayetler için bk. Muhammed Mâlullah, *tür.yer.*) daha sonra yaygınlaşan hâkim anlayış, mevcut Kur'an'ın Hz. Muhammed'e indirilen mushaf olduğu ve onda herhangi bir değişikliğin bulunmadığı şeklindedir.

4. **İmâmet.** Başlangıçta Hz. Ali lehine siyasî bir tercih olan imâmet anlayışı, gruplaşma sürecinde dinî prensiplerle ilişkilendirilip bir taraftan dinde merkezî bir konuma getirilirken bir taraftan da gelişen siyasî olaylar çerçevesinde olgunlaştırılmaya çalışılmış, III. (IX.) yüzyılın son çeyreğiyle IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında hemen hemen son şeklini almıştır. Buna göre, "bir kişinin Peygamber'i temsilen din ve dünya işlerini yürüttüğü umumi başkanlık" olarak tanımlanan imâmet nübüvvetin uzantısı sayılmış, imam nasbetmenin Allah'a lutfu dolayısıyla vâcip olduğu belirtilmiş, imamlara vahiy alma keyfiyeti hariç

nebîlere verilen seçilmişlik, ismet, efdalîyet ve mucize göstermek gibi bütün sıfatlar yüklenmiştir. Peygamber'den sonra bu sıfatların Hz. Ali'de toplandığını ileri süren İsnâaşeriyye kelâmcıları onun ilk imam olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre peygamberlerin mâsum oluşuyla ilgili bütün deliller imamların mâsumiyeti için de geçerlidir. Ancak mâsumiyet gizli bir sıfat olup Allah'ın bildirmesiyle açığa çıkacağından Ali'nin imâmetine dair birçok nas bulunmalıdır; nitekim İmâmiyye'nin hadis kaynaklarında bu hususta tevâtür derecesine çıktığı ileri sürülen rivayetler yer almaktadır (İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfü'l-murâd*, s. 288-313). Diğer taraftan fırka âlimleri, imâmet için önemli bir vasıf olarak saydıkları efdaliyetin Hz. Ali'de gerçekleştiğini kaydetmiş, onun karşısında yer alan ilk üç halifenin Hz. Ali'nin çok dönünde kaldığını söylemişlerdir. Bu sebeple ilk üç halifenin imâmetini bâtil gören bu âlimler imâmetin Hz. Ali'den sonra oğlu Hasan'a, ardından Hüseyin'e, ondan sonra da Hüseyin'in neslinden olmak üzere babadan oğula intikal ettiğini iddia etmişlerdir.

5. **Meâd.** Mu'tezile'nin "va'd ve va'id", Ehl-i sünnet'in "serm'iyât" başlığı altında incelediği âhîret konuları, İsnâaşeriyye'de "meâd" (dönüş zamanı ve yeri) kavramı içinde ele alınmıştır. Fırka, yaygın İslâmî anlayışa uygun olarak bu konularda Kur'an ve hadislerde yer alan açıklamalara inanmanın şart olup inkârının kişiyi küfre düşüreceğini bildirmiştir. Kıyamet bahisleriyle ilgili hususlarda İsnâaşeriyye'nin diğer itikadî mezheplerden ayrıldığı en belirgin nokta imâmetin önemini ortaya koyan rivayetlerin öne çıkarılmasıdır. Kabir sorgulaması içinde, "İmamın kimdir?" sorusunun bulunması, mahşerdeki geçiş yerlerinden birinin "velâyet" adını taşıyıp buradan ancak on iki imama bağlılık gösterenlerin geçebileceği, sıratın "cehennem köprüsü" anlamının yanında "imamlar" mânasına da geldiği, Allah'ın, bu köprüden imamlara itaat etmiş kimselerin geçmesine izin vereceği (İbn Bâbevehy, s. 64, 80, 82) bunların bazı örneklerini oluşturur. Öte yandan İsnâaşeriyye şefaati de hak görür ve bu yetkinin Peygamber'in yanı sıra imamlara da verilmiş olduğunu kabul eder.

İsnâaşeriyye kelâmında sözü edilen beş iman esasından başka "rec'at", "bedâ" ve "takıyye" gibi bazı inanışlar da vardır. Sözlükte "dönmek, geri gelmek" mânasına gelen rec'at, on ikinci imamın ortaya çıkması döneminde zulme uğrayan Ehl-i

beyt mensuplarıyla onlara zulmedenlerin diriltip tekrar dünyaya gönderilmesi şeklinde anlaşılmıştır. İmamlardan nakledilen rivayetlere dayalı olarak benimsenen bu inanç, kimlerin ne zaman dirileceği konusunda bazı farklılıklar taşımakla birlikte ilk dönemlerden itibaren İsnâaşeriyye eserlerinde yer almış, diğer mezheplerin tenkitleri karşısında âyetlerle desteklenmesine çalışılmış, giderek bazı âlimler bunun iman konusu olmadığını söylerken pek az sayıdaki âlim de buradaki dönüşün mehdînin ortaya çıkmasıyla her işin Ehl-i beyt'e rûc' edeceği şeklinde anlaşılması gerektiğini kaydetmiştir. "Zâhir olmak, daha sonra ortaya çıkmak" anlamına gelen ve aşırı Şîî fırkalarında, Allah'ın ilim ve iradesinde sonradan ortaya çıkan gelişmelerle değişmeler meydana gelebileceğini ifade eden bedâ anlayışına da İsnâaşeriyye'de imamlardan nakledilen rivayetler çerçevesinde benimsenmiştir. Tarih boyunca bu inancı aşırı grupların telakkisine yakın biçimde anlatanlar bulunmuşsa da fırka âlimlerinin çoğunluğu bunu, insanlar tarafından vu-kuu beklenmeyen bir olayı Allah'ın yaratması ve O'nun kevnî olaylarda değişiklik yapması biçiminde yorumlamıştır. "Korunmak, sakınmak" anlamındaki takıyye insanın can ve mal korkusuyla gerçek inancını gizlemesi, muhalifi ve düşmanı ile aynı fikirde imiş gibi görünmesidir. Kaynaklarda takıyyenin vacip olduğu, bunu terkedenin namazı terkedenle bir olduğu, on ikinci imam zuhur etmedikçe takıyyeyi terkedenin İmâmiyye mezhebinden çıkacağı gibi birçok rivayet bulunmaktadır.

İsnâaşeriyye'nin yaygın telakkisine göre iman Peygamber tarafından getirilen hususları kalp ile tasdik, dil ile ikrar etmekten ibarettir. Fırka bu tarife uygun olarak imanın artma ve eksilme kabul etmeyeceğini, ayrıca büyük günah işleyenin tasdiki devam ettiği için mümin olduğunu belirtmiştir (Cemâleddin Mikdâd b. Abdullah es-Seyyûrî, s. 436, 442). Bunların dışında, yöneltile eleştiriler sebebiyle üzerinde çok durulmamakla birlikte fırkanın bazı kelâm kitaplarında, Ali'nin imâmeti hakkındaki nassa rağmen Ebû Bekir'e biat ettikleri için ashabin çoğunluğunun küfre düştüğü, ilk üç halifenin gâsib olduğu, Hz. Ali'ye karşı savaşanların tekfiri, kurtuluşa ulaşacak fırkanın sadece kendilerinin olduğu gibi anlayışlar da vardır.

Allah'ın sıfatları ve kader mevzuunda Mu'tezile, genel anlamda nübüvvet ve

mürtekb-i kebîre meselelerinde Ehl-i sünnet'le benzerlikler arzeden, imâmet konusunda ise öteki Şîî fırkalarından ayrılıp kendine has görüşleri bulunan İsnâaşeriyye kelâmî itikadî mezhep mensuplarının tenkide tâbi tutulmuştur. Eleştirilerin temelini fırkanın imâmet görüşüyle bu görüşe bağlı olarak ortaya çıkan mehdîlik, gaybet, rec'at, bedâ ve ashaptan teberri gibi konular teşkil etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntisâr*, s. 14; Eş'arî, *Maqâlât* (Rit-ter), s. 31-44; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, Tahran 1365 hş., tür.yer.; İbn Bâbeveyh, *Risâletü'l-i'tikadâtü'l-İmâmiyye: Şîî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1978, tür.yer.; Şeyh Müfid, *Taşihihü'l-i'tikadâtü'l-İmâmiyye*, Beyrut 1414/1993; a.mlf., *Evâ'ilü'l-makâlât*, Beyrut 1414/1993; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İktisâd fîmâ yete'allaku bi'l-i'tikâd*, Necf 1399/1979, s. 84; Misem b. Ali b. Misem el-Bahrânî, *Kavâ'idü'l-merâm fî 'ilmi'l-kelâm* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), [baskı yeri yok] 1406 (Matbaa-tü's-sadr); İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecridi'l-i'tikâd*, Kum, ts. (Mektebetü'l-Mustafavî), s. 288-313; a.mlf., *el-Bâbü'l-hâdî'âşer* (nşr. Mehdi Muhakkik), Tahran 1365 hş., s. 9-25; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne*, Kahire 1409/1989; Haydar el-Âmûlî, *Câmî'u'l-esrâr* (nşr. H. Corbin - Osman Yahyâ), Tahran 1368 hş.; Feyz-i Kâşânî, *İlmü'l-yakîn*, Kum 1358 hş.; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Muhtaşarü't-Tuhfeti'l-İsnâaşeriyye* (trc. Gulâm Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer, nşr. Muhibbuddin el-Hatîb), İstanbul 1396/1976; D. M. Donaldson, *The Shi'ite Religion*, London 1933; Ca'fer es-Sübhanî, *Me'âlimü't-tevhîd*, Kum 1400; a.mlf., *et-Tevhîd ve's-şirk*, [baskı yeri yok] 1406/1985 (Müessesetü'l-fikrî'l-İslâmî), s. 21-36; a.mlf., *Buḥûş fî'l-milel ve'n-nihâl*, Kum 1413, VI, 243-429, 575-599; A'yânü's-Şî'a, I, 132-138; İbrâhîm el-Müsevî ez-Zencânî, *'Akâ'idü'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye*, Kum 1363 hş., tür.yer.; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984, s. 201-225; Muhammed Mâlullah, *eş-Şî'a ve tahriḥü'l-Kur'ân*, Amman 1985; Cemâleddin Mikdâd b. Abdullah es-Seyyûrî, *İrşâd-ü't-tâlibîn* (nşr. Mehdi er-Recâî), Kum 1405, s. 436, 442; M. Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, London 1985, s. 74-82; M. Rızâ el-Muzaffer, *'Akâ'idü'l-İmâmiyye*, Tahran, ts.; Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *Uşûlü't-teşeyyuc*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem); Abdülhüseyn Destgayb, *en-Nübüvve ve'l-İmâme* (trc. Ahmed el-Kabânî), Beyrut 1408/1988; Seyyid Emir Muhammed el-Kâzîmî, *eş-Şî'a fî 'akâ'idihim ve ahkâmihim*, Beyrut 1413/1993; Avni İhan, "Şîa'da Usûlü'd-dîn", *Milletlerarası Tarih ve Günümlerde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 409-433; Yusuf Şevki Yavuz, "İmâmiyye'nin Usûlü'd-dîn'le ilgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi", a.e., s. 667-689; Cevâdî Âmûlî, *et-Tevhîd fî'l-Kur'ân*, Beyrut 1415/1994; a.mlf., *el-Akide min hilâli'l-fitra*, Beyrut 1415/1994; M. Rızâ el-Ca'ferî, "el-Kelâm 'inde'l-İmâmiyye", *Türâşünâ*, sy. 30-31, Kum 1413, s. 144-299; Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şîî Kelâmının Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslamiyat*, II/3, İstanbul 1999, s. 153-170.

İLYAS ÜZÜM

Literatür. İsnâaşeriyye, Şîa'nın en yaygın ve etkili kolu olması sebebiyle geniş bir literatüre sahip olmuştur. Hakkında yazılan eserler bazan köke işaret etmek üzere "Şîa" veya "Şîî", bazan imamları benimsemeyi iman konusu haline getirdikleri için "İmâmiyye" veya "el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye", bazan sadece "İsnâaşeriyye", bazan da fıkhîtaki kullanımıyla "Ca'feriyye" adıyla kaleme alınmıştır. Mezheple ilgili literatürü, İslâm tarihi ve mezhepler tarihi kaynaklarından başka adı geçen grubun temel İslâmî ilimlere dair telif ettiği eserler, hakkında yazılan reddiyeler ve şarkiyatçıların çalışmaları ile diğer bazı çalışmalar şeklinde gruplandırmak mümkündür.

İslâm tarihi kaynakları, hem Şîî oluşuma yol açan vak'alar hem de on iki imamın hayatına dair önemli bilgiler vermektedir. Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ'nın *Maḳtelü'l-Hüseyn*'i, Nasr b. Müzâhim el-Minkarî'nin *Vaḳ'atü Şıffin*'i ve Ebû Hanîfe ed-Dineverî'nin *el-Aḫbârü't-tivâl*'i günümüze ulaşan eserler olup ilkinde Hz. Hüseyin'in şehid edilmesi ve ardından gelişen olaylar, ikincisinde Şıffin Savaşı ve sonuçları, üçüncüsünde ilk üç imam döneminde meydana gelen siyasi hadiseler anlatılmaktadır. Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eş'râf*'inde ilk dönem siyasi olayları, Ya'kûbî'nin *Târîh*'inde onuncu imam Ali en-Naki'ye kadar gelen imamların hayatı, İbn Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ünde Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin dönemlerindeki gelişmelerle birlikte İmâmiyye hakkında sınırlı bilgiler verilmektedir. Şîî düşüncesine temayül ile bilinen Mes'ûdî'nin *Mürücu'z-zeheb*'i ile *et-Tenbih ve'l-irşâd*'inde İmâmiyye Şîası ve on iki imamın hayatına dair açıklamalar yer almıştır. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Maḳâtîlü't-Tâlibiyyin*'inde, Hz. Ali ile onun soyundan gelenlerin Emevîler döneminde ve Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrine (908-932) kadar Abbâsîler zamanındaki durumları, bunlardan öldürülenlerle ilgili haberler kaydedilmekte, haklarında yazılmış şiir ve mersiyelelerden bahsedilmektedir. İzzeddin İbnü'l-Esrî, Ebû'l-Fidâ, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Haldûn ve Makrîzî gibi İslâm tarihçileri ise genellikle önceki kaynakların verdiği bilgileri tekrarlamakta, sadece İbn Haldûn farklı olarak olayların sosyolojik tahlillerine girişmektedir (adı geçen kaynaklar ve ilgili bölümler için bk. Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, s. 3-12). Öte yandan bu hususta müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Nebîle Abdülmün'im Dâvûd'un